

AZ 1875–78-AS KELETI VÁLSÁG ÚJABB IRODALMÁBÓL

Az 1875–78-as ún. keleti válság az európai nagyhatalmak számára súlyos gondokat okozott, a nemzetközi kapcsolatok erőteljes átrendeződése, amely végül a központi hatalmak és az antant blokkjainak a kialakulására vezetett, valahol ezekben az években indult el. Még nagyobb volt azonban a jelentősége a balkáni népek számára, hiszen a hercegovinai felkeléssel indult és az orosz–török háborúval lezáródó fegyveres konfliktusok sora, majd a berlini kongresszus 1878 nyarán gyökeresen átrendezte a Balkán térképét, a balkáni népek számára lehetővé tette független állami létük kiépítését, lényegesen eltérő körülményeket alakított ki további fejlődésük számára. A száz éves évforduló ennek megfelelően elsősorban az érintett országokban, köztük természetesen a Szovjetunióban is jelentős termést hozott a történettudomány területén. Ebből a széles anyagból emeltünk ki néhány szovjet és bolgár kiadványt összefoglaló ismertetésre.

Konsztantin Koszev: Bismarck, Iztocsnijat vaprosz is balgarszkoto osvobozsdenie 1856–1878 g. Szófia, 1978, Nauka i Izkusztvo, 492 l. (Bismarck, a keleti kérdés és Bulgária felszabadulása 1856–1878.)

A.A. Ulunjan: Aprel'szkoje voszstanie 1876 goda v Bolgarii i Roszszejia. (Ocserki.) Moszkva, 1978, Nauka, 214 l. (Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés és Oroszország. Vázlatok.)

Ruszszo-tureckaja vojna 1877–1878. Moszkva, 1977, Voennoe Izd., 263 l. (Az 1877–78-as orosz–török háború.)

100-letie osvobozsdenija Bolgarii ot oszmanskogo iga. Moszkva, 1978, Nauka, 287 l. (Bulgária oszmán iga alóli felszabadulásának 100. évfordulója.)

Osvoboditel'nue dvizsenija na Balkanah. Moszkva, 1978, 327 l. (Balkanszkie iszszledovanija 3.) (Felszabadító mozgalmak a Balkánon.)

A keleti válság, Bulgária felszabadulása és az ezzel kapcsolatos események sora az érdekelt országokban elég széles termést hozott. Ennek néhány eredményét kívánjuk igen röviden ismertetni.

A bolgár egységes történész kutatóhálózat helyettes igazgatójának, K. Koszevnek a könyvét nem protokolláris megfontolásokból állítottuk az első helyre, nem is csak azért, mert az előzmények vonatkozásában messzebbre nyúlik vissza, hanem mert igen érdemes munka. Az eddig kiadott forrásanyag és a széles körű Bismarck-irodalom mellett a szerző orosz és német levéltári anyagokat is bőven felhasznált, ezek alapján vizsgálja igen részletesen a keleti kérdés szerepét Bismarck politikájában. Bevezetőként igen szellemesen a Balkánnal kapcsolatos német politikában három vonulatot különböztet meg, egy humanistát, amely a balkáni népek szabadságát kívánta, egy pángeránt, amely a Balkánt a német terjeszkedés terepének tekintette, és egy racionalistát, amely a kérdést a porosz-német érdekek szempontjából vizsgálta. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy Bismarck ezt a harmadik irányzatot képviseli. Koszev elmésen igazolja, hogy Bismarck számára Oroszország állásfoglalása akár 1866-ban, akár 1870–71-ben létfontosságú volt, de épp úgy Ausztriáé is, és minden alkalommal a keleti kérdést használta fel, egyrészt Ausztria sakkbantartására (ezzel kapcsolatban az 1866-os Klapka-féle kísérletre is utal), másrészt Oroszország jóindulatú semlegességének megszerzésére, illetve megtartására. Éppen ezért volt fontos számára, hogy Oroszország belebonyolódjék a keleti kérdésbe, mert akkor porosz-német támogatást ajánlhatott fel, s ennek fejében igényelhetette az orosz kormány jóindulatát. A bismarcki külpolitika ilyen irányú szemléletében Koszev néha mintha túlozna, így pl., amikor valószínűnek tartja, hogy Bismarck állt az 1870-es évek derekán az oroszországi pánszláv agitáció mögött, a cárné révén (persze Koszev sem mondja ezt biztosra). De nagyon érdekes Bismarck 1878. évi állásfoglalásának az értékelése. A szerző úgy látja, hogy Bismarck, aki tudott az 1878 májusi titkos angol–orosz egyezményről (Koszev valószínűnek tartja, hogy Bismarck indiszkréciója révén írt az angol sajtó e szerződésről), a berlini kongresszuson ennek pontjaihoz tartotta magát, az ebben el nem döntött rész kérdésekben viszont minden esetben az orosz álláspontot támogatta a kongresszuson, és általában keresztül is tudta vinni. Így végül soron azt kell leszögezni Koszev szerint, hogy Bismarck egész diplomáciai tevékenysége objektíve a bolgár felszabadulás ügyét segítette elő.

Kár, hogy Andrassy Gyula tevékenységére a szerző csak Wertheimer ma már elavult munkáját tudta használni, mert egyébként többnyire a legújabb irodalomra támaszkodik. A nagyon gondosan szerkesztett, jól dokumentált munka mindenestre a kérdés egészének újra való átgondolására készítheti a korszak szakértőit.

A.A. Ulunjan rövid összefoglalása szélesebb közönségnek készült, ezért

viszonylag részletesen foglalja össze az események menetét 1877-ig. A munka érdemi része az orosz sajtó állásfoglalásának ismertetése, az egyes irányzatok (konzervatív-pánszláv, liberális és demokrata) szerint, ebből az derül ki, hogy a narodnyik emigráció egy része nem támogatta a balkáni népek szabadságharcát abból a megfontolásból, hogy ez elvonja az erőket az oroszországi forradalomtól, hamarosan azonban még ők is rokonszenvvel figyelték. A sajtó voltaképpen egyértelmű állásfoglalása a balkáni népek megsegítése mellett nem csekély befolyást gyakorolt a háborútól először nagyon is óvakodó kormányzat állásfoglalására. Egy rövid fejezetben az örmény szerző a korabeli örmény sajtó visszhangját is tárgyalja, ez természetesen, az oszmán uralom alatt élő örményekre való tekintettel is, ugyancsak lelkesen foglalt állást a balkáni népek szabadságharca mellett.

Az orosz–török háborúról szóló tudományos-népszerű összefoglalást a szovjet V.I. Acskaszov, A.P. Barbaszov, V.I. Vinogradov, I.I. Rosztunov és a bolgár J. Mitev írta, Rosztunov szerkesztette. A könyv természetesen a diplomáciatörténeti fő eseményeket is figyelemmel kíséri, zömmel azonban mégis hadtörténeti munka, amelyet a hadműveletek leírása tölt ki elsősorban, de igen hasznos bevezetőt találunk a szembenálló felek katonai készültségéről, a hadszíntér problémáiról, a felek hadászati terveiről. A román, szerb és montenegrói részvételről is kellő mértékben esik szó, a nagyobb figyelem azonban a bolgár önkéntesek tevékenységére esik. Érdekes, hogy a szerzők szerint a Plevna elleni harmadik roham majdnem sikerült, csak a felsőbb orosz hadvezetés hibáján múlt, hogy végül is hosszadalmas ostromra kellett berendezkedni. Ezzel szemben az orosz hadvezetés tervét egészében a könyv igen pozitívan értékeli, éppen a fő támadási irány megválasztásában egyenesen példamutatónak tekinthető, s a későbbiekben is az orosz döntések általában ésszerűek voltak. A mozgósítás végrehajtása is jól sikerült, ami a Miljutyin-féle hadsereg-reformnak volt köszönhető. A berlini kongresszus megítélésében a kötet az eddigi hagyományos szovjet álláspontot vallja: Bismarck a kongresszuson Angliát és Ausztria–Magyarországot támogatta az orosz igényekkel szemben.

A Bulgária felszabadulásának 100. évfordulójára kiadott kötet szovjet és bolgár történészek tanulmányait tartalmazza (szerkesztői V.N. Vinogradov, V.D. Konobejev és Z.Sz. Nyenaseva), ezek egy része inkább az évfordulóra írt ünnepi, összefoglaló jellegű. Ezért itt csak néhány olyan tanulmányra szeretnénk utalni, amelyek egyes pontokon érdemben is figyelemreméltót, újat mondanak. V.D. Konobejev és V.I. Mazajev tanulmánya Oroszország viszonyát vizsgálja a bolgár nemzeti szabadságharchoz. Leszögezi, hogy az

orosz kormányzat nem pánszláv célokat követett, nem is törekedett ekkor a tengerszorosok megszerzésére, csak a felettük való stratégiai ellenőrzésre. Állásfoglalására a balkáni népek szabadságmozgalma is hatott, kénytelen volt számolni az itteni burzsoázia politikai programjaival. Félt is a balkáni problémák forradalmi megoldásától, ezt kívánta megelőzni. V. Ja. Groszul, N. P. Ogarjov és N. A. Szerno-Szolovjovics álláspontját vizsgálja a Balkán-kérdésben, úgy látja, hogy Ogarjov véleménye szerint csak egy szabad Oroszország nyújthat érdemben segítséget, Szerno-Szolovjovics viszont a balkáni szabadság híve mindenképpen, és később Ogarjov is csatlakozott ehhez az állásponthez. Sz. I. Szigyelnyikov igen érdekes elemzéseket közöl a különböző bolgár forradalmi bizottságok és csoportok társadalmi összetételéről, (összesen 142 forradalmi bizottság és 150 forradalmi csoport működéséről tudunk 1869–76 között). A Bolgár Forradalmi Központi Bizottság vezetése alatt álló forradalmi szervezetekben 1869–75 közt a résztvevők 33,3 %-a volt paraszt, 20,9 %-a kézműves, 15,2 %-a kiskereskedő, fogadós, 2,1 %-a középburzsoá, 1,5 %-a mezőgazdasági munkás, tanuló, segéd, 3 %-a alkalmazott (beleértve orvosokat, állami hivatalnokokat), 11,5 %-a tanító, 7,1 %-a pap és szerzetes, a többi meghatározhatatlan. 1876-ban a helyzet úgy módosult, hogy a résztvevők 82,7 %-a volt paraszt, 8,1 %-a tanító, a többi réteg részvétele minimális (legfeljebb a papok és szerzetesek 4,7 %-os részvételét lehet még említeni). A forradalmi csoportok vezetőségében viszont 1873–76-ban 32,2 % volt a paraszt, 19,6 % a városi kispolgár, 7,8 % a középburzsoázia, 3,6 % a mezőgazdasági munkás, napszámos, tanuló, 29 % az értelmiségi (ebből 25,4 %-a tanító), 7,8 % a pap és szerzetes. Hr. M. Jonkov viszont az Áprilisi Felkelést elhatározó oboristei gyűlés résztvevőinek a társadalmi összetételét a következőképpen állapítja meg: 25,56 % paraszt, 17,19 % kézműves, 31,25 % kereskedő, 25 % értelmiségi (ennek 75 %-a tanító). A kategóriák besorolása a két tanulmányban nem azonos, a részadatok azonban, amelyeket közölnek, lehetővé teszik a további összehasonlítást és értelmezést.

A kötet második részének a tanulmányai az 1878 utáni korszak egyes kérdéseit taglalják, így A. K. Martinenko azt vizsgálja 1909-ig, milyen segítséget nyújtott Oroszország a bolgár államiság megszilárdulásához. I. V. Csurkina azt bizonyítja, hogy a szlovéneknél éppen az 1878-ban aratott orosz győzelem tette lehetővé egy ruszofil irányzat létrejöttét.

Az utolsónak ismertett kötet a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének balkáni sorozatában jelent meg (szerkesztői G. L. Ars, V. N. Vinogradov, L. Ja. Gibianszkij, Je. P. Naumov,

D.F. Popliko). Csak az első rész tanulmányai foglalkoznak a keleti válság szakaszával. D.F. Popliko a balkáni népek állásfoglalását vizsgálja nagy adatgazdagsággal a boszniai és hercegovinai felkelés kapcsán, megállapítja, hogy a bolgárok voltak a legfelkészültebbek a harcra, de a többiek megnyilvánulásait is sorra veszi, a Monarchia-beli szerbek (Sv. Miletić) a magyar országgyűlésen léptek fel a felkelők támogatása érdekében. V.M. Hevrolina a forradalmi Oroszország lelkes támogatását mutatja be, amelyet a boszniai és hercegovinai felkelőknek nyújtott. L.B. Valev áttekintést ad az Áprilisi Felkeléssel foglalkozó szovjet történetírásról.

A második rész tanulmányai a Balkán középkori és újkori történetének egyes kérdéseit veszi sorra. Ki kell emelni L.V. Zaborovszkij tanulmányát, aki azt állapítja meg, hogy 1653–54-ben, az ukrainai kozák felkelés idején a lengyel diplomáciának sikerült az oroszral szemben megszereznie az oszmán kormányzat jóindulatú semlegességét. Z.P. Jahimovics olasz levéltári anyag alapján igazolja, hogy 1908–1914 közt Olaszország erősen aktivizálódott a Balkánon, különösen Montenegro és Albánia vonatkozásában, igéreteiben a balkáni népek szabadságharcának támogatását hangsúlyozta.

A következő rész a Balkán legújabb kori történetével foglalkozik. Itt R.P. Grisina az 1923 júniusa és 1925 áprilisa közti bolgár ellenállást mutatja be a fasiszta rendszerrel szemben, hangsúlyozza ugyan, hogy a szeptemberi felkelés leverése után nem volt forradalmi helyzet, s így az ultrabalos szervezkedés eleve kudarcra volt ítélve, mégis kiemeli a maroknyi ellenálló hősiességét. N.D. Szmirnova az 1935-ös albániai Fieri-ben kitört felkelés történetét tárgyalja, ebben a kommunisták is jelentős szerepet játszottak, a kormányzat a felkelés leverése után, újabb mozgalmaktól való félelmében közeledett Olaszországhoz. V.K. Volkov a Balkáni Antant helyét elemzi a nemzetközi kapcsolatokban 1939 elején és megállapítja, hogy ekkor már nem volt komoly erőtenyező, mert két részre szakadt. L.Ja. Gibianszkij a Vis-szigeti Tito-Šubašić-találkozó diplomáciai történetét mutatja be részletesen, kiemeli, hogy az angol diplomácia erőltette, de hamarosan az angolok is rájöttek, hogy a találkozó Tito számára hozott több eredményt.

A historiográfiai részben Je.P. Naumov egy XIV. századi névtelen bolgár krónikát elemez, erős bizánci hatást lát abban, hogy a krónika a bonyolult balkáni helyzetben egyértelműen Bizánc állásfoglalását tárgyalja pozitívan, és a török elleni együttműködés elmaradásáért Szerbiát és Bulgáriát okolja.

A forrásközlő részben K.L. Sztrukova egy 1859-es, II. Sándor cárhoz intézett szerb kérvényt közöl, A.A. Ulunian pedig orosz diplomaták jelenté-

seit az 1876-os Áprilisi Felkelés előestéjéről és a felkelés lefolyásáról. A kötet közli az 1975-ben a Szovjetunióban megjelent, balkáni kérdésekkel foglalkozó munkák bibliográfiáját is.

Különösen az utolsó két kötet esetében számos tanulmányt még csak meg sem tudunk említeni, holott azok is sok értékes adalékkal gazdagítják ismereteinket. De talán így is sikerült érzékeltetni egyrészt azt, milyen széles körű kutatómunka folyik a balkáni népek történetének, elsősorban politikai történetének a vonatkozásában a Szovjetunióban, másrészt, hogy ennek a munkának az eredményei, beleértve K. Koszev könyvét is, egyes vonatkozásokban a magyar történelemmel foglalkozó szakemberek számára is elsőrendű újabb adatokkal és szempontokkal szolgálnak.

Ruszszko-tureckaja vojna 1877–1878 gg. i Balkanü. Moszkva, 1978, Nauka, 280 l. (Balkanszkie iszszledovanija 4.) (Az 1877–1878-as orosz–török háború és a Balkán.)

A kötet, amelynek felelős szerkesztője G.L. Ars, kisebb szerkesztői bizottság élén, az 1875–78 közötti keleti válság eseményein belül Oroszország és a balkáni népek kapcsolatainak a kérdését kívánja számos oldalról megvilágítani. V.N. Vinogradov előszavában azt emeli ki, éppen ennek megfelelően, hogy a nagyhatalmak nem óhajtották a balkáni népek felszabadulását, a népek maguk nem voltak erre elég erősek, az oszmán kormányzat reformkísérletei nem valósultak meg, Oroszországban viszont a haladó erők voltak a kezdeményezők a balkáni népek megsegítése terén. Az egész szakaszt a berlini kongresszus zárta le, de ebből csak az maradt meg, ami életrevaló volt. A kötet célja: a mozgalom egészének és ezen belül Oroszország szerepének a bemutatása.

A munka zömét a nagyobb tanulmányok teszik ki. I.I. Rosztunov részletesen ismerteti az orosz hadsereg hadműveleteit, erősen hangsúlyozva, hogy a Plevna elleni két első roham meggyúsulása után a helyzet korántsem volt válságos. A Balkán azért vált a fő hadszínterré, mert a kormányzat itt akarta a legjelentősebb változásokat. Sz.L. Csernov éppen a kormányzat hivatalos programjának az alakulását kíséri nyomon: a háború kitörése előtt a cél a status quo vagy radikális változás volt, ahogy azt a reichstadti egyezmény is mutatja. Még a háború kitörésekor is Gorcsakov kancellár négy változatot dolgozott ki, a hadműveletektől függően, Miljutyin hadügyminiszter és Ignatyev volt konstantinápolyi követ tervei viszont már közel álltak ah-

hoz, amit a San Stefanó-i béke hozott. Világosan látszik, hogy a hadműveletek menetétől függően egyre radikálisabbakká váltak az orosz elképzelések. K.L. Sztrukova és N.I. Hitrova a szerb és a montenegrói kormánypolitikát vizsgálja. Milan és Nikita fejedelem egyaránt a semlegesség mellett volt, a boszniai és hercegovinai felkelőknek a kivárást tanácsolták, a három császár szövetségének az állásfoglalása miatt, de a szerbiai belpolitika következtében előbb titokban támogatták a felkelést, majd a szerb kormány Görögország szövetségét is meg akarta nyerni. A szerb városi lakosság nyomására végül háborút indított, de ez a kellő felkészültség hiányában török győzelmet hozott, a mintegy 5000 orosz önkéntes segítsége nem volt elég. Végül 1877 februárjában Szerbia békét kötött, Montenegro viszont nem. Az orosz–török háború kirobbanása után az orosz kormányzat belépésre bízta a szerb kormányt, de az a plewnai ostrom elhúzódása miatt sokáig habozott, csak decemberben üzent ismét hadat, amikor jelentős anyagi támogatást kapott Oroszországtól. 1878 májusában Milan már ismét a Monarchia oldalára állt. Az 1876-os háborúban részt vett orosz önkéntesek kérdését V.Ja. Groszul vizsgálja meg, számos orosz forradalmár jelenlétét mutatja ki, rövid életrajzi vázlatokkal. A mintegy 100 forradalmár közt volt bakunyista, „jakobinus”, lavrovista. Az orosz kormányzat részben szívesen látta, hogy ezek elhagyják az országot, részben félt is balkáni szereplésüktől. Az orosz forradalmárok belekeveredtek a szerbiai belső politikai harcokba. Egyébként az 1877–78-as háborúban is mintegy 200 orosz forradalmár harcolt az orosz hadsereg kötelékében.

D.F. Popliko a boszniai és a hercegovinai felkelés orosz kapcsolatait tárja fel. A felkelők csak Oroszországban bíztak, de az diplomáciai megfontolásból nem bízta őket. A felkelés mégis a háború egész menete alatt tartott, a török elfojtási kísérletek ellenére, 1877 szeptemberében Boszniában egy orosz tábornok vezetése alatt kormány is alakult. A felkelők mégsem értek el eredményt, ezért Popliko az egész felkelést tragikus esemény-sornak tekinti. I.V. Kozmenko a bolgár kérdés szerepét vizsgálja, amely a Krími háború óta állandóan szerepelt az orosz hivatalos politikában, 1876 júliusa után is többféle tervet készült. Fontos szerepet tulajdonított a kormány a bolgár önkénteseknek. Különösen lényeges volt a felszabadulás utáni ideiglenes orosz megszállás, amely megszabta az új bolgár állam alkotmányos kereteit. A kormányzat tevékenységének az irányából világosan látszik, hogy a berlini kongresszus által Bulgáriában teremtett helyzetet nem fogadta el, az egységes bolgár állam közigazgatási szervezetét dolgozta ki.

M.M. Zaliskin azt vizsgálja igen részletesen, hogyan látta az orosz sajtó,

a hivatalostól a liberális és haladó lapokig, Románia függetlenségének a kérdését: a román semlegességet követelő nagyhatalmakkal szemben az orosz sajtó sürgette Románia részvételét és eléggé egyöntetűen szögezte le, hogy Románia csak az aktív háborús fellépéstől várhatja a teljes függetlenség elérését. A.V. Antoszjak a XVIII. századra is visszapillantva az 1829-es drinápolyi békétől mutatja be, milyen segítséget nyújtott Oroszország a román fejedelemségeknek a reguláris hadsereg megeremtésében, különösen P.D. Kiszeljov kormányzósága idején (1829–34), orosz tisztek beléptek az itteni hadseregbe, román tisztjelöltek orosz katonai főiskolákon nyertek kiképzést. 1877–78 során pedig a román hadsereget orosz fegyverekkel látták el.

G.L. Ars a görög kormány politikáját mutatja be. Az országon kívül élő görögök lelkesedtek a törökellenes harcért, különösen a nemrég felkelt Kréta volt harcias. A kormány azonban pénzügyi nehézségei és katonai gyengesége miatt a semlegesség mellett volt, bár 1877 második felében megpróbálkozott szerb és montenegrói szövetséggel. A San Stefanó-i béke után görög csapatok behatoltak Thesszáliába, de a nagyhatalmak nyomására kivonultak, s csak a berlini kongresszus rendelkezéseinek a végrehajtása során kapta meg Görögország 1881-ben Thesszáliát és Epirusz egy részét. G.L. Manykovszkaja a korabeli orosz sajtó rokonszenvező állásfoglalása alapján mutatja be az ALbán Liga történetét az 1870-es évek végén és a nyolcvanas évek elején.

Sztrasimir Dimitrov, az egyetlen nem szovjet, hanem bolgár szerző az oszmán kormánykorok belső harcait mutatja be igen meggyőzően: Midhat pasa nagyvezir komolyan gondolta a reformokat, a birodalom alkotmányos átalakítását, a konzervatívok azonban erősebbek voltak, az alkotmányt csak taktikai lépésnek tekintették, s ezért San Stefano után már el is törölték.

Je.P. Lvova a háború ábrázolását mutatja be az orosz, bolgár és román képzőművészetben (illusztrációkkal), a legnagyobb hatást persze az orosz művészekre tette, akik részt is vettek a harcokban, mint Verescsagin. A bolgár képzőművészetben csak később bukkan fel a tematika, itt és a románoknál erősen összefügg a nemzeti megújulással. I.M. Septunov a háború nyomait kutatja a folklórban. A bolgár és a görög népköltészetben már régóta élt a meggyőződés, hogy Iván bátya (vagyis Oroszország) majd megsegíti őket a török ellen. A háborút magát lírai-epikus énekek örökítik meg elsősorban a bolgár folklórban (ezekről részletes tartalmi ismertetést is ad), de a moldvai és a kozák népköltészetben is van nyoma.

Je.P. Naumov két levelet közöl, Laza Miodragovićét 1877. február 2-ról a Moszkvai Szláv Komité tagjaihoz, és Petar Uzelacét október 24-ről

az Ogyesszkij Vesztnyik c. újság szerkesztőjéhez. Az előbbi a korabeli szerb szocialistákhoz áll közel, az utóbbi mérsékelt polgári álláspontot képvisel. Mindkét levél a boszniai-hercegovinai felkelők részéről íródott, és célja nemcsak az orosz segítség kérése volt, hanem az orosz és ezen keresztül az egész európai közvélemény jobb tájékoztatása.

G.L. Ars beszámol a bolgár egységes történész szervezet által 1977. nov. 23–24-én Plevében szovjet, román és finn részvétellel a háború kérdéseiről megrendezett tudományos konferenciáról. Végül a kötet közli az 1976-ban a Szovjetunióban a Balkán problematikájáról megjelent munkák bibliográfiáját.

Niederhauser Emil